

Ipuin miresgarri bat mitoen Olinpoan

JOSE MARIA SATRUSTEGI

Ipuinen mundu amesgarria lanbrotsua izan ohi da behin baino gehiagotan. Antzeslarien jendeaurreko jantzien antzera azalekoa da hitzen errepikapena, eta sinbologiaren hegoetan haizea astinduz ihes doa eskutik mezuaren edukina. Herrien ondare preziatua da bere apal itxuran ipuina, eta aspaldiko jakintza baliotsuen oihartzuna.

Ikerleari dagokio, oihan iluneko orbel-bide ibilgabeen bezala, barneko zantzuen azalpena egitea. Ibilbide irristakorra da noski, baina izar berrien oskarbi izkutuak aurki daitezke.

Ajologabekeria izan da une batean ondarearen etsai nagusia. Haurren gauza bezala ikusi izan da betiko tradizioan, eta etxe pobreko tresna zaharren ganbara zokora baztertu zen telebista sukaldean sartzearekin. Noizbait amona zaharrek sutondoan jalgitako esamesen itzal antzua bihurtu zen askorentzat.

Etenarekin kontularitzaren murrizketa edo galera etorri zen herri-jakintzan.

Denbora berrien eraginez ikastoletako haurrentzat berreskuratzen egindako ahalegin emankorra, baserri giroko emaitza denez, arrotz gertatzen zaie gizaldi berrietako ume hiritartuei. Hizkuntza bera hiztegitik hasita ez-ezaguna da gaztedi berriarentzat eta aitonen bizimoduaren berri eman behar du irakasleak kontakizun zaharren esanahiaz jabetzeko.

Altxorreko harri bitxi bihurtzeko bidean daude ipuin zaharrrak, herri-jakintza hura guztia bezala, eta ikerlan zientifiko sakona egiteko ordua iritsi da, herri aurrerakoien mailan egon nahi badu bere ondare aberatsari uko egin gabe Euskal Herriak.

**Amak hil nau,
aitak jan nau**

Izenburuaren ildotik hartu

dudan eredia gertakizun trakets eta itxura txarreko gaia da. Amazin batek mutikoa hil, aitari jateko eman, eta haren arreba nahigabetuak hezurtxoak bilduz piztu eginen da mutila. Pasaizo gogorra benetan eta gaurko pedagogia ahogozagarriaren ikuspegitik onartuezina haurren sentiberatasuna kolpa dezakelako.

Ipuina, hala ere, hor dago, hor egon da beti oso ezaguna baita, eta mundu zabaleko beste kultura askotan aurki daiteke. Zerbaitengatik izango da. Erronka horren ildotik sortzen da jakinahia.

Duela urte asko Urdiainen jasotako bi aldaki berreskuratu ditut eredutzat. Oso baliagarriak irudituz zitzaizkidan haste-hastetik eta Grimm anaien kontakizun batekin parekatuz argitaratu nituen orduan¹.

Lehenik datorren A testua hamabost bat urteko neskatillarena da, eta herriko eskolan neuk bultzatutako leihaketatxo baterako idatzi zuen. Honela dio hitzez hitz:

A. Etxe batian bizi ziran abuela bat, mutiki bat eta beste nesaki bat.

Egun batean gizona fan zan so-

roâ eta abuela labeko-iten asi zan.

Eta bialdu zituen nesakia eta mutikia basoâ abarrak eske, esanaz:

"Lenbiziko etortzen danari eman-ko deat opil puska aundiena"

Etor zan lenbiziko mutikia eta etxeâ aillatu zanean esan omen zean:

"Abuela, zabal ataia!"

Abuelak erantzun zion: "Pâzak ba eskubiko eskua!" eta moztu zian aizkoriakin eskuturra

Eta berriz esan zean mutikiek: "Abuela zabal ataia!"

Berriz esan zean abuelak: "Pâzak ba ezkerreko eskua!" eta atzeâ moztu zean beste eskua.

Gero, baita ankak ere; eta azkenean, mutikiaren gorputza puskatu zen eta pertz batean pâtu zen yosten (egosten).

Etor zan nesakia abarrakin eta geldein zion abuelai: "Nun da nere anaia?"

Abuelak erantzun zion: "Soroâ fan da bazkariek".

Bea (baina) nesakiek ikus zen pertzean zerbeit bazola, eta esan zean abuelai arek il dela bere anaia eta pertzean daukala yosten.

Eta abuelak esan zian orduen: "Bai, pertzean dago. Bea (=baina) esaten badeazu zen aitari, zeauri yos-ber (egosi bear) dezut pertzean.

Eguerdi aldean etor zan gizona soroti bazkaitâ eta geldein zean abuelai ia nun zan bere semea.

Abuelak esan zean: "Basoâ fan

(1) SATRUSTEGI, José María. "Versión popular vasca de un cuento de GRIMM", BAP. 1965, XXI, c. 3. y 4., pág. 283-290.

da abarretâ", eta nesakia bildurak, etzen itzik atâ.

Bazkaltzean abuelak atâ zean gizonai bere semean aragi-yosia, jateko, eta jaten zegon bitartean, berak botatzen zituen ezurrak nesakiak bildu ta teilatuâ iyo zituen eta pâtu zituen mutikiaren forman.

Eta azkeinekua pâtu zenien, mutikia asi zan kantaitan:

*"Amonak il nau, aitag jan nau,
nere arrebak ezur utsetan
piztu nau!"*

Gizonak aitu zituenien kantaitak galdein zian abuelari ia ze pasatzen dan teilatuen;

Eta arek erantzun zian: ze pasatu ber dau! Txoriek kantaitan dau dela!

Bea (baina) gizona etzon konforme eta iyo zan teilatuâ eta an ikusi zenien bere semea, berekin artu ta eaman zuen sukaldeâ.

Eta gio (=gero) mutikiek bere arreba urrez jantzi zen berari bizia salbatzeagatik.

Eta egun batean ere abuela gais-to aura il zan eta aita bi umekin oso ondo bizi zian. (*Encarnación Celaya. Urdiain, 1965*)

Une honetan sendagilea den bederatzi urteko mutiko kozkorak idatzi zuen bere eskuz jarraian datorren B aldakia:

B. Etxe batien bizi zian andra gaizto bat, mutiki bat, nesaki bat eta ebein aita.

Gizon aura fan zan soruâ, eta andriarek bialdu zian mutikiari eta nesakiari basuâ egurrak ekartziâ;

Eta esan zian, nor etortzen dan lenbiziko opil andiena emanko ziola.

Artu zain egurra eta eldu zian etxiâ eta mutikiari etor zaion xixakurria;

Nesakiek aurriâ segitzen zen.

Mutikiek esan zian espiatzeko. Eta nesakiek: "Bai eta gio (gero), iri eman opil andiena!"

Mutiekiek korrikan yautsi zian.

Pixkât giotxuô (geroxoago), nesakiai etor zitzaion kakakurria.

Mutikiek aurriâ segitzen zen, eta nesakiek esan zian espiatzeko.

Eta mutikiek esan zian: "Bai eta, gio (gero) opil andiena itako, ez-bal!"

Mutikia ailatu zan etxiâ eta esan zian andra gaiztuari: "Zabal ataiâ"

Andra gaiztu arek esanzian: "Sartu eskua atarzuloti!"

Mutiki arek sartu zen eta andra gaiztuak aizkoriekin moztu in zian.

Andra gaiztuak esantzian sartzeko beste eskua, anak eta bu-rua eta intzian aizkoriekin danak moztu.

Nesakia ailatu zan eta esan zian andra gaiztuari ia nun zôn mutikia.

Andra gaiztu arek esan zian, abuelân etxien yonko (egongo) zala, txakurra umiek-iten zôla...

Nesakia fan zan eta esanzian abuelak an etzôla.

Fan zan ebein etxiâ eta esan zian andra gaiztuari abuelain etxien etzôla;

Beste abuelân etxien yonko (egongo) da; txerria umiek-iten zôla.

Nesaki aura fan zan beste abuelân etxiâ eta abuelak esan zian an etzôla.

Fan zan ebein etxiâ eta esan zian andra gaiztuari an etzôla; eta bi-tartien andra gaiztu arek mutikia-
ren gorputza pertz batien artu zen.

...tiân etxien yonko (egongo) dala, beia txala-iten dôla...

Nesakia fan zan tiân etxiâ, eta tiak esan zian an etzôla.

Fan zan ebein etxiâ eta esan zian andra gaiztuari an etzôla.

Nesakiek ikus zen kalderan biaz-puntia.

Nesaki arek ihan-zian (eraman zion) bazkaia aitari; bazkaitako zian mutiki aura.

Ñarrez (negarrez) bazuan biden eta agertu zaion Ama Birjina eta esan zian ia zengeiti iten zen ñar

Nesakiak esan zian andra gaiztu arek be (bere) anaia il dela.

Ama Birjinek esan zian aita botatzen zen ezur guztiek jasotzeko eta pátzeko arramayuen zabal-zabala.

Ihan (eraman) zian bazkaia ebein aitari eta aita bota zituen ezur guztiek jaso zituen eta ihan (eraman) etxiâ.

Pátu zituen arramaiuen zabal-zabala eta fan zan ohiâ (ohera).

Urrengo goizien jagi zan eta ikus

zen jende montona ebein ataien; eta mutikia teilatutik au kantatzen:

*"Amak il nau, aita jan nau,
Poxpolin txuri, arrebak piztu
nau!"*

Nesakia atâ zan kanpora eta mutikiek eman zian teilatutik soineko polipat.

Nesakiek ihakutsi zian andra gaiztuari soinekua, eta andra gaiztu arek esan zian biandako (berarendako) botatzeko beste soineko bat. Mutikiek esan zian pátzeko burua tximinien parien.

Andra gaiztu arek pátu zen burua tximinien eta mutikiek bota zian arri aundi bat eta andre gaizto ura il zan.

Eta mutikia, nesakia eta ebein aita ondo bizi zian. (*Antonino Goicoechea, 9 urte. Urdiain, 1965*)

Urdiaingo kontakizunok funtsean antzekoak dira biak. Neskatoarena, hala ere, txukuna eta laburbildua agertzen da. Mutikoak zehaztasun gehiago eta gehigarri esanguratsuak sartzen ditu. Psikologia aldetik osaketa ezin hobea egiten dute elkarrekin. Izan ere, ama alargunaren ahoz zekien hark A kontakizun itxurosoa, eta alderantziz aita zuen mutiko koskorak B eskuizkribu osotagoaren giza-iturburua.

Ezin da noski gorputzaren hiltze fisikoan eta berpizte magi-

ko hutsean ulertu naturaren aurkako pasaizoa. Sinbologiaren ikuspegi zabaletik aztertu behar da mutikoaren joan-etorria, eta ez odol isurketaren labankada gorritik. Izan ere, eguneroko hizbide, eskuarteko lanabes eta gertakizun arrunten antza duten materiaz gauzatu gabeko sormen eta burutapenen adierazpena da sinboloa. Zientziaren arloko logikan arrazoitutako pentsabidearekin ados ez egon arren, antzekoen erakertasunean oinarritutako sinboloa izana da antzinako gizonaren pentsabidea.

Ipuinaren ildotik abiatuz, haurtzarora gainditu eta gazte aroan sortzen den mutikoa ikus daiteke arazorik gabe gertaera horietan.

I. Basoa

Egur-bila joateko agindua, amaren altzotik atera eta bere bidea egiten hasteko unea da. Mendia aipatzen da beste aldaki batzuetan. Etxeko babes epela utzi eta biziko hauen nekea hartzea esan nahi du egurraren aitzakiak. Menpetasuneko lakioa eten eta nor-bera izaten hasteko bultzada zuhurra da amarena, biziko erantzunkizunen bidean lehen urratsa emanez.

Basoko ibilera eta lana ez dira noski eginkizun atseginak, eta amaren sabela gogoratzen duen labe berotik ateratako opil goxoaren zurrumurruan hartzen

dute anai-arrebak etxeko bidea, haurtzaroko girora alegia.

Ipuinaren lehen ataleko joan-etorriok haur hazitakoaren handi-minen bezpera esaten dute. Nortasun esnatu berriaren izeneko tira-biran haurkeriak gainditu eta gurasoen esanetik aske gelditu nahia nabaritzen da alde batetik, eta amazulo jarraitzearen gozamenak bestalde, galga eta oztopo egiten dio etorkizun ilun eta gogorrari aurre egiteko. Egosketa zalantzarria.

Bi xehetasun azpimarra daitezke B izkribuan: arrebaren abiada eta bien arteko elkarrizketa. Neskatiilla aurreratzen da basotik itzultzean, eta gero atzean uzten du anaiak. Jakina da emakumea erneago izan ohi dela lehen urtetan mutikoa baino. Garrantzitsua da bideko eztabaida: gorputzaren eginbehar arruntak naturalki dabilzate haur kontua dela ikusteko.

II. Amaizuna

Mutikoak zer-nolako lotura duen etxekoandrearekin ez da garbi ikusten Urdiaingo berrie-maileetan. Adineko pertsonei beti *amaizuna* entzun izan diet, A testuaren egileak abuela deitzen dio, eta bigarren aldakian *andra gaiztoa* bezala agertzen da. Azkeneko aipamenak ez du inolako oinarririk herriko tradizioan. Neure eraginez sortu da. Mutikoari ipuina eskolan lehenbiziko

aldiz entzun nionean *ama* zela esan zuen. Bere adinako haur batentzat amaizunaren betekizuna ulergarria ote zen familian jakin nahi nuen eta galdera hau egin nion: "Horrelako gauza itsusia egiteko ze ama-klase ote zen hura?". Mozturik gelditu zen mutikoa eta ez zuen ezer erantzun, baina egun batzuen buruan idatzirik ekarri zuenean ipuina, hasierako ama hitza baztertu eta *andra gaiztoa* zioen.

Iraganaren eta etorkizunaren arteko hesia da gaztetxoarentzat etxeko sarrera hori. Atea ixteak atzera begira bizi nahiari uko egitea eskatzen du amaren aldetik, eta bizialdiko esperientzien etena darama berekin: eskuarteko jostagailuak baztertzea, ordu arteko lagunekin ibilitako bideak uztea eta, azken finean, pentsabidea aldatzea. Hori da eskuak, hankak eta burua moztea gaztexoaren barneko munduan.

Eginkizun honetan amak jarraibide zuhurra darama eta, nolabait, beretzat ere amaitu da haur txikiaren gozamina, ama sabelaren agerpena den sukaldeko pertzean hegosiz haragia. Gorputz guztia puskatu ziola dio A ereduaren egileak, haurren heriotza pertsona osoaren aldaketa erabatekoa dela azpimarratuz.

III. Arreba

Mutikoa desagertzean, bigarren mailan egondako neskatillak

hartzen du bere gain jarraipenaren erantzunkizuna. Ez da bera ere haurtzaroko sukaldean gelditu. Pertsona helduen burubidez jabeturik, txakurra umetzen ikustera doa amonaren etxera, txerria da beste amonarenean umeak egiten ari dena eta, har-emeen arteko sexu gaietan begiak irekirik, baserriko azienda larria den behia ikusten du izebaren bordan txala egiten.

Nabarmena da errepikaren indarra. Hiru bider azpimarratzen da gaztetxoan mundura aldatu denaren aurrean sexuaren azalpen gordina. Eta ongi begiratu, emakumea da liturgia misteriotsu honen hari guztiak mugitzen dituen. Gidoiko amaizuna, arreba, amandre biak eta azkenik izeba, izan dira haur-ohiarekin gaztearen jaiotza berria mamitu duten sabel egoskorra, esku prestuak eta bular-ondo oparoa. Oso zaharra dirudi mezuak.

Hemen aurkeztutako bi izkribuetan badago berezitasun bitxi bat Euskal Herriko nahiz nazioarteko hil-piztuen antzeko kontaktuzunetan ez dagoena. Neskatoak ez ditu anaiaren hezurak, ohi denez, lurpean sartzen. A testuaren arabera, teilatuan ipintzen ditu, eta B aldakiak dio armairuan ezarri zituela zabal-zabala, hurrengo goizean teilatu gainean agertu bazen ere mutila kantari.

Aita-amen babesa gaintu eta etxearen beste lokarrietatik

aske gelditu dela adierazten du teilatu gainean agertzeak, biziaren iturria den eguzkiak lehen argiarekin zuzenean piztuta.

Armairua inkoszientearen lotura gabeko gordailua izan daiteke. Ama-Lur arketipoaren sabelera itzultze normala, nolabait, mutikoa pertzean egostearekin bete da, pertzak -labeak eta amaren sabelak bezala- denen jatorriko ama den Lurra adierazten bai du.

IV. Kantua

Bizira itzultako gaztearen hitzak testu ihartuen ondarean sartu dira eta haur txikien jolasetan abesten dira doinu desberdinekin. Urdiaingo bi berriemileen arteko desberdintasunak azalekoak dira. Hezur hutsen egoera aipatzen du lehenak, eta arrebarenganako hitz politak sartu ditu bigarrenak. Bi esaerak elkartzen dira une hartan 80 urte zituen emakume batek esandako hitz hauetan:

Amak hil nau
aitak jan nau
neure arreba poxpolintxuek
hezur hutsetan piztu nau².

Ipuina galdu den herrietan gogorra da edozein emakumarentzat haurra amak hil duela

(2) Benita Menéndez, 80 urte. Urdiain.

esatea, eta era askotako aldaketak zabaldu dira bazterretan. Iruenen, adibidez, honela zioen andre batek: "Nere amak aur tikiya besuan artuta lo egitteko kantatzen ziyon:

Amak egin niñuen
attak il niñuen
arreba Maxepatxok
pixtu egin nauen³.

Luzaiden entzuten nuen testuan aita-amen izenak kendu eta katuari egozten zaio heriotzaren errua. Eskuak zabaldu eta haurrari aurpegia harrapatzeko keinuak eginez, honako hitzok esaten dira:

Marrau, marrau!
Jantzak haur hau.
—Gaur edo bihar?
—Gaur, gaur, gaur⁴.

Ipuinaren amaiera desberdina da Urdiaingo bi izkribuetan. Emaztekien ahoko A ereduan ez zaio ezer txarrik gertatzen hiltzaileri eta bere kabuz hiltzen da zaharturik amona. Gizakien bertsioiko B ereduan alderantziz, mutilak tximinitik bota dion ha-

(3) *Maxepatxo*, Mari-Josepatxo. Sabadina Ribera Aramburu. *Katia* auzokoa. Valentin Berriotxoan anaiak bildua (*El Bidasoa* 730; 1959ko abuztuaren 8ko zenb.).

(4) Maria Dolores Echeverría. Goienetxe, Luzaide.

riarekin buruan jota akabatzen da andre gaiztoa.

V. Pertsonaia

Herioaren itzala psikologia-ren aldetik ikusi behar da. Haur-tzaroko oroitzapenez mintzatzean, bere mundua hori dela, dio C.G. Jung ospetsuak, eta denbora bete delako zigorreratik paradisu hartatik botatzea da. Eta Shakespeare-n *Julio Cesar* aztertzean Casio pertsonaiaren egoerari buruz esaten du, amestutako pertsonaiaren garrantziko helburua aldatzeko bidean, printzea hil behar balu bezala dela. Heriotzaren amenazu ulerkairak sortzen ditu barnean eta sentipen mingarri nazkanteak. Haur denborak hil nahi du handien munduari aldia uzteko⁵.

J.L. Henderson-en ustez,

(5) *"Es el mundo del niño, el estado paradisiaco de la primera infancia, del cual nos expulsó la ley del tiempo que pasa. En ese reino subterráneo dormitan sentimientos de hogar y esperanza de todo lo verdadero". "Cuando una estructura de tanta importancia vital como un personaje ideal se prepara para modificarse, es como si tuviera que morir. Entonces produce en el individuo presagios de muerte difíciles de comprender, es decir, en apariencia infundados, y dolorosos sentimientos de astío del mundo (...) el mundo infantil quiere desaparecer, a fin de ser sustituido por la fase adulta". JUNG, Carl G. Símbolos de transformación, Paidós, Barcelona 1982; "La lucha por emanciparse de la madre" pág. 295.*

hauraren nortasuna ama/semee sustraietara itzultzea da horrelako heriotza noztizera bortxatzen duen eragina⁶.

Amaizuna, estikoa ere, esta houna dio errefrau zaharrak⁷. Kasu honetan amaizunaren papera egin behar du guraso ona izatekotan edozein amak. Heldutasunera iristen doan haurra amaren gonei lotzen da eta ez du joan nahi, amazulo baita. Baina biziak eskatzen du lokarriak hautsi eta nortasunaren bidea bere kontuz egiten hastea.

Maitemina baino gehiago, amaren sabelera itzuli nahia da, hilobira alegia, joera atzerakoia-ren zergatia, esaten du Eric Fromm-ek. Amarekin berriro

(6) *"El rito retrotrae al novicio más profundo nivel de la originaria identidad madre/hijo o identidad ego/"sí mismo", forzándose a experimentar de ese modo una muerte simbólica. En otras palabras, su identidad se desmembra o disuelve temporalmente en el inconsciente colectivo. Después es rescatado de esa situación mediante el rito del nuevo nacimiento. Este es el primer acto de la verdadera consolidación del ego con el grupo mayor, expresado como tótem, clan, tribu, o la combinación de los tres. El ritual, ya se encuentra en grupos tribales o en sociedades más complejas, insiste invariablemente en ese rito de muerte y resurrección que proporciona al novicio un "rito de paso" de una etapa de la vida a otra siguiente" HENDERSON, Joseph L., *El hombre y sus símbolos*, Paidós, Barcelona 1981, pág. 128.*

(7) OIHENART. *Ref. y Sent.*, 24.a.

batzean jaio aurreko egoeran desagertzera jotzen du⁸.

Zinezko beldurra dio une hortan haurrak helduen munduan sartzeari. Jung-en esanetan, ama galtzeagatik ez baino heriotzarekiko beldurra da⁹. Gizonak ezin du hala ere aurrerape-
nik egin bizian, beregan dagoen izaera eta giza-osotasunaren helburua unez une eta urtez urte gauzatuz baizik¹⁰. Azken finean, osotasunera iristea unibert-
sala izatea da, ez norberaren muga txikitari hiltzea. Hortan datza bo-
rrokaren gakoa.

(8) *"El rechazo a separarse de la madre puede tomar formas más extremas. Más profundo y aún más irracional que el deseo de ser amado y protegido por la madre durante toda la vida es el anhelo de ser uno con ella, de regresar a su seno y, finalmente, de anular el haber nacido. Entonces, el seno materno se convierte en tumba, la madre tierra en que "enterrarse", el océano en que ahogarse. No hay nada de "simbólico" en esto; tales anhelos no son "disfraces" de deseos edípicos reprimidos"* FROMM, Erich. *Lo inconsciente social*, Paidós, Barcelona 1992, 55 eta 58. orriak.

(9) *"El miedo parece provenir de la madre, pero en realidad es el miedo a la muerte, propio del hombre instintivo, inconsciente, que se excluye de la vida manteniéndose apartado de ella. Se se tiene la impresión de que la madre es el obstáculo, ésta se convierte en artera persecutora"*. JUNG, Carl G. op. c., pág. 310.

(10) TEILHARD DE CHARDIN. *El fenómeno humano*, Taurus, 6. ed, Madrid 1974, pág. 218.

VI. Mitoa

Ipuin honek lehen begira-tuan miresgarriaren antza baino gehiago beldurgarriarena du. Ipuin harrigarria izango litzateke. Baina ez da ipuina, mito unibert-
sala baizik. Osiris jainko zati-
katuaren antzeko historia da. Ha-
ren gorputzeko atalak Egipton zehar sakabanatuak izan ziren eta Isis bere arreba —emazteak beste aldaki batzuetan— arduraz bildu zituen puskak bizia itzuliz. Odiseo bera ere barneziketan heldutasun osoaren parte bat den Peneloperen bila doa. Arre-
ba prestua ipuinean ez da beste pertsona bat. Mutilaren barne-
barneko indar emea da, gizatasun hautsiaren hondakinak birmol-
datzen dituen, norberaren biziko *animus/anima* bikotearen elkarke-
tak osatzen bai du pertsona.

Psikologia arloan egindako aurrerapenen bidetik herri-
jaintzak balorapen berria hartu du eta ipuina langai unibert-
salen mailan sartu da. Berri ona da he-
rri-literaturarentzat.

Bibliografia

- BARANDIARAN, J.M. O.C. t. II, *"Beñardo"* pág. 311.
- DONOSTIA, José Antonio de, *"Apuntes de folkore vasco"* BAP. VII, San Sebastián, c. 1, pág. 26-37.
- DURAND, G. *La Imaginación simbólica*, Amorrortu Buenos Aires 1971.

- ELIADE, Mircea. *Mitos, sueños y misterios*. Madrid 1911.
- , *Mefistófeles y el andrógino*. Guadarrama, Madrid 1969.
- FRAZER, J.G. *El folklore en el Antiguo testamento*, F.C.E., Madrid 1981.
- FROMM, Erich. *Lo inconsciente social*, Paidós, Barcelona 1992.
- GENMP, Arnoldvan. *Los ritos de paso*. Taurus, Madrid 1986.
- JUNG, Carl G. *Psicología y simbólica del arquetipo*, Paidós, Barcelona 1982.
- , *Símbolos de transformación*, Paidós, Barcelona 1982.
- , *El hombre y sus símbolos*, Caralt 3. ed. Barcelona 1977.
- , *Simbología del espíritu*, México 1984.
- , *Conflictos del alma infantil*, Paidós, Barcelona 1982.
- METZNER, Ralph. *Las grandes metáforas de la tradición sagrada*, Kairós, Barcelona 1986.
- PROPP. Wladimir. *Morfología del cuento*, Fundamentos, Madrid 1971.
- SATRUSTEGUI, José M. *Ipui miresgariak*, "Amak hil nau, aitak jan nau.!" Bilbao 1979, pág. 117.
- , "Versión popular vasca de un cuento de Grimm", BAP XXI, San Sebastián 1965, c. 3 y 4, pág. 283-291.
- TEILHARD DE CHARDIN. *El fenómeno humano*, Taurus, 6. ed. Madrid 1974.
- TURNER, Victor W. *El proceso ritual*. Taurus, Madrid 1988.